

પ્રેમચંદ કંરમચંદ શાહ કૃત.

ધોરણ ત્રીજા માટે.

ગુજરાત માંતની ભૂગોળવિદ્યા.

અમદાવાદ-પાચકુવા નવા દરવાજા,
શ્રી “ સત્યવિજય ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શા. સાકલચંદ હરિવાલે છાપ્યું.
દ્વિંમત સવા આનો.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.				પૃષ્ઠ.
ગુજરાત પ્રાંતનું સામાન્ય વર્ણન...	૧
હાલિયાવાડ એજન્સિ.	૧૮
પાલણપુર એજન્સિ.	૩૬
મહીકાંઠા એજન્સિ.	૪૪
રેવાકાંઠા એજન્સિ.	૬૬
પંચમહાલ એજન્સિ.	૮૧
સુરત એજન્સિ.	૩૧૬
ઝામકવારનો ખુલ્લક.	૩૧૭
ખંભાત સંસ્થાન.	૪૮
અમદાવાદ જિલ્લો.	૪૧
ખેડા જિલ્લો.	૬૨
પંચમહાલ જિલ્લો.	૪૩
ભરૂચ જિલ્લો.	૬૪
સુરત જિલ્લો.	૫૪
બાપ્તિસ્માઓ.	૪૧
પરચુરણ સંસ્થાઓ.	૫૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૭૬

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળશાસ્ત્ર

વિષય મ ૪૨૩ : ૮૪૩ : ૨ : ૨૩૬ ન -

(ગોંડળ સંસ્થાનની શાળા માટે ટેકસ્ટ બુક.)

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળવિદ્યા.

પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ ત્રીજા માટે.

લેખક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

પ્રકાશક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

વાનપ્રસ્થ ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ગોંડળ સ્ટેટ.

કપડવણજ (જિલ્લો ખેડા).

આવૃત્તિ આઠમી. પ્રત ૩૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૫. સને ૧૯૧૯. (કુલ પ્રત ૧૭,૦૦૦).

શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શ્રી. સાહુલચંદ હરિલાલે
છાપ્યું. ડૉ. પાંચકુવા નવા દરવાજા—અમદાવાદ.

આ પુસ્તક સન ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા અંકટ મુજબ
રજિસ્ટર કરાવી કર્તાએ સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

દિંમત સવા આનો.

૮૦૭૬

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળાના ત્રીજા ધોરણમાં જિલ્લા અથવા એજન્સિની ભૂતળ અને રાજકીય ભૂગોળ; ઉદ્યોગો, સ્થળો વગેરેનાં વ્યવહારનાં સાધનો, વગેરે સાથે ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ શીખવવાની છે. આને માટે જિલ્લાની નિશાળોમાં ચલાવવા સાર સરકારે ભૂગોળ રચાવી છે, કાઠિયાવાડ એજન્સિની નિશાળો માટે એવું પુસ્તક ન હોવાથી ગોંડળ સ્ટેટના માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મે. સુતરીઆ સાહેબની ઇચ્છાથી આ નાનકડું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ ધોરણમાં નકશાના સ્કેલ (માપના પ્રમાણ) થી નકશામાં અંતર માપતાં શીખવવું.

પુસ્તકને અંતે વ્યાખ્યાઓ આપી છે, તે પારિભાષિક શબ્દો શિક્ષણમાં જ્યાંજ્યાં આવે, ત્યાંત્યાં પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી તથા માટીના કે બીજા નમુનાથી શીખવવા, અને પછી નકશામાં બતાવવા. નકશામાં ભૂતળરચના બતાવેલી હોય, તે પરથી દેશના ઉંચાણ નીચાણના દેખાવ તથા તેનાં સામાન્ય લક્ષણો વિષે અનુમાન કરવાને છોકરાને મહાવરો કરાવવો.

બાળકોને પુસ્તકની કિંમતનો બોજો ઓછો થાય તે પર નજર રાખી કિંમત ઠરાવેલી છે.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળવિધા.

છોકરાં તમે બીજા ધોરણમાં ગોંડલ સંસ્થાનની ભૂગોળ શીખી ગયાં, તેની સાથે એ પણ શીખ્યાં કે દેશી રાંજઓના તાબામાં જે મુલક હોય છે તે સંસ્થાન કહેવાય છે. ગોંડલ સંસ્થાનની આસપાસ બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો આવેલાં છે. સંસ્થાનોના સમૂહને એજન્સિ કહે છે. આપણે કાઠિયાવાડ એજન્સિમાં રહીએ છીએ. એજન્સિઓ પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચે હોય છે. કાઠિયાવાડ એજન્સિના ઉપરી એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર સાહેબ કહેવાય છે, તે રાજકોટમાં રહે છે. તેમના ઉપરી મુખ્યના નામદાર ગવર્નર સાહેબ છે. કાઠિયાવાડની પૂર્વમાં અમદાવાદ જિલ્લો છે. અંગ્રેજ સરકારના ખાલસા મુલકના મોટા ભાગને જિલ્લો કહે છે. કાઠિયાવાડ વગેરે કેટલીક એજન્સિઓ, અમદાવાદ વગેરે કેટલાક જિલ્લા, અને ગાયકવાડનો મુલક તથા ખંભાત સંસ્થાન મળી ગુજરાત પ્રાંત થાય છે. એની આસપાસ કયો કયો મુલક આવેલો છે, તે હવે આપણે તપાસીએ.

સીમા—ઉત્તરે રજપુતાના, વાયવ્યકાણમાં કચ્છનું રણ અને કચ્છનો અખાત, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને મહારાષ્ટ્ર, અને પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવા છે.

વિસ્તાર—આપણી કાઠિયાવાડ એજન્સિ સાથે ગુજરાત પ્રાંત સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે ગુજરાત પ્રાંત તેનાથી લગભગ ત્રણ ગણો મોટો છે. અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા મુલક કાઠિયાવાડ એજન્સિથી લગભગ અર્ધો છે.

કુદરતી વિભાગ:—કુદરતી રચનાને આધારે ગુજરાતના મુખ્ય ચાર ભાગ પાડી શકાય. (૧) પશ્ચિમ ગુજરાત અથવા કાઠિયાવાડ, (૨) ઉત્તર ગુજરાત અથવા મહીનદીની ઉત્તરનો ભાગ, (૩) મધ્ય ગુજરાત અથવા મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, (૪) દક્ષિણ ગુજરાત અથવા નર્મદા નદીની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

રાજ્ય વિભાગ:—ગુજરાતના ૧૩ ભાગ છે. તેમાં ૬ એજન્સિઓ, ૨ સંસ્થાન, અને ૫ જિલ્લા છે.

ભાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧. કાઠિયાવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૨. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડીસા.
૩. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને ધડર.
૪. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાદોદ, ખારીઆ, લુણાવાડા.
૫. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારકોટ.
૬. સુરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, સચીન.
૭. ગાયકવાડનો મુલક.	વડોદરા.
૮. ખંભાત સંસ્થાન.	ખંભાત.
૯. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૧૦. ખેડા જિલ્લો.	ખેડા.
૧૧. પંચમહાલ જિલ્લો.	ગોધરા.
૧૨. ભરૂચ જિલ્લો.	ભરૂચ.
૧૩. સુરત જિલ્લો.	સુરત.

કુદરતી રચના:—કાઠિયાવાડની ત્રણ દિશાએ દરીઓ આવેલો છે, ને પૂર્વમાં જે જમીન છે તે ખારવાળી અને વનસ્પતિ વિનાની છે તેથી ત્યાં આગળ દરીઓ હશે એમ અનુમાન થાય છે, માટે કાઠિયાવાડ આગળ ખેટ હોવો જોઈએ. હાલ ત્રણ બાજુએ દરીઓ હઈ ક્ષીપકલ્પ કહેવાય. કાઠિયાવાડના મધ્ય ભાગમાં ચોટીલો, ખર્ડો, ગીરનાર, ગીર, શેત્રુંજી વગેરે ડુંગરો આવેલા છે, તેમાંથી નદીઓ નીકળી ચારે તરફ સમુદ્રમાં જાય છે; તેમાં ઉત્તરમાં મન્સુર નદી કચ્છના રણને, વાયવ્યમાં આણ નદી કચ્છના અખાતને, પશ્ચિમમાં ભાદર નદી અરબી સમુદ્રને, દક્ષિણમાં શીંગવડો નદી અરબી સમુદ્રને, અને પૂર્વમાં શેત્રુંજી નદી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદીઓનો પ્રદેશ ઈશદ્રુપ છે. કાઠિયાવાડની પૂર્વનો ભાગ ભાલને નામે ઓળખાય છે, તેમાં વહેનારી નદીઓનું પાણી ચોમાસામાં ફેલાઈ જઈ જમીન રસાળ કરે છે; આ જમીન કપાળ છે, તેમાં ઘઉં, ચણા ને કપાસની પેદાશ સારી થાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં આખું ને આરામુરના ડુંગરો આવેલા છે. તેમાંથી ખનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, વાત્રક વગેરે નદીઓ નીકળી નૈઋત્ય બહુ વહે છે, આ ભાગ ઈશદ્રુપ છે, ખેડા જિલ્લામાં નદીઆદતી આસપાસનો શુલક જે ચરોતરને નામે ઓળખાય છે, તે ધણેજ ઈશદ્રુપ છે. ઉત્તર ગુજરાતનો જે ભાગ રણને લગતો આવે છે તેને થળ કહે છે, તેમાં ખેતીની પેદાશ ઓછી થાય છે, કડી મેસાણાને લગતો પ્રદેશ વઢીઆર કહેવાય છે, ત્યાંના બળદ વખણાય છે. વઢીઆરની ઉત્તરનો ભાગ તે ચુંવાળ. તેમાં કાળી લોકો ધણા રહે છે, તે ચુંવાળિયા કાળા કહેવાય છે. પહેલાં તે લુટ-ફાટ બહુ કરતા.

મધ્ય ગુજરાતમાં પૂર્વ તરફ આંધાનેર અને રાજપીપળાના ડુંગરો આવેલા છે. તેમાં ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે; ખેતી ઓછી છે. આ ભાગને મેવાસ કહે છે. મહી અને નર્મદા નદીના ઢાળના પ્રદેશમાં સારી પેદાશ થાય છે. મહી અને ઢાઢરનદી વચ્ચેનો ભાગ વાકળ, અને ઢાઢર ને નર્મદા નદીની વચ્ચેનો ભાગ કાનમ કહેવાય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાપી વગેરે ધણી નદીઓ આવેલી છે, તે પશ્ચિમ ભણી વહી સમુદ્રને મળે છે. આ નદીઓનો મૂળ તરફનો ભાગ પહાડી હ્રદ ત્યાં પેદાશ કમતી છે, પણ ચગાના સપાટ વિશાળ પ્રદેશમાં પેદાશ ધણી સારી થાય છે.

પહાડો:—ગુજરાતમાં મોટા પહાડો નથી પણ નાના ડુંગરો છે. ચોટીલો, ખડો (એમાં આલેચ ને ઓસમના ડુંગરો છે), ગીરનાર, ગીર અને શેત્રુંજી એ કાઠિયાવાડમાં છે; આણુ ને આરાસુર (મહીકાંઠામાં), પાવાગઢ (પંચમહાલમાં), રાજપીપળા (રવાકાંઠામાં), અને પારનેરા (સુરત જિલ્લામાં) છે.

નદીઓ:—(૧). ખનાસ:—એ શિરોધના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે.

(૨). સરસ્વતી.—એ શિરોધના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે, તેના ઉપર સિદ્ધપુર શહેર છે. આ નદીનો થોડો ભાગ પૂર્વમાં વહે છે, તેને હિંદુ લોકો પવિત્ર માની ત્યાં શ્રાદ્ધ સરાવે છે.

(૩). ફલકું.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે, તેના પર ધ્રાંગધ્રા શહેર છે.

(૪). ખાંભણ.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે, તેના પર ટીકર.

(૫). મચ્છુ.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે, તેના પર વાંકાનેર, મેરખી ને માળીઆ.

(૬). આણ.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળે છે, તેના પર રાજકોટ ને બાળંબા.

(૭). ઉંડ.—એ બર્ડાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળે છે, તેના પર જોડીઆ.

(૮). ભાદર.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરખી સમુદ્રને મળે છે, તેના પર જસદણ, જેતપુર, ગણેદ, ને નવીખંદર.

(૯). હીરણ.—એ ગીર પર્વતમાંથી નીકળી અરખી સમુદ્રને મળે છે, તેની સાથે કપીલા ને સરસ્વતી નદીનો સંગમ થાય છે, તે સ્થળ પવિત્ર ત્રિવેણી કહેવાય છે. ત્રિવેણીને કાંઠે પ્રભાસપાર્શ્વ છે. ત્યાં હિંદુ લોકો શ્રાદ્ધ સરાવે છે. ત્રિવેણીને કાંઠે ગુનો પીપળા છે, તે નીચે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને દેહ છોડ્યો હતો, માટે તેને દેહોત્સર્ગ કહે છે.

(૧૦). શીંગવડો.—એ ગીર પર્વતમાંથી નીકળી અરખી સમુદ્રને મળે છે, તેના પર કોડીનાર.

(૧૧). ધાંતરવાડી.—એ ગીર પર્વતમાંથી નીકળી અખાતના અખાતને મળે છે, તેના પર રાણુલા.

(૧૨). માલણ.—એ શેત્રુંજના ડુંગરમાંથી નીકળી અખાતના અખાતને મળે છે, તેના પર મહુવા.

(૧૩). બગડ.—એ શેત્રુંજના ડુંગરમાંથી નીકળી અખાતના

અખાતને મળે છે, તેના પર ડાહા.

(૧૪). શેત્રુંજી.—એ ગીર પર્વતમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર ધારી, પાલીતણા, ને તળાબ.

(૧૫). શુકલાદર.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર રાણપુર ને નાગનેશ.

(૧૬). સાયરમતી.—એ અરવલીના ડુંગરમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર સાદરા ને અમદાવાદ.

(૧૭). વાતક.—એ ડુંગરપુર પાસેથી નીકળી સાયરમતી નદીને મળે છે. તેના પર આત્રસુંબા, મહેમદાવાદ ને ખેડા.

(૧૮). મહી.—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર અંબાત.

(૧૯). ઢાઢર —એ રેવામાંના ડુંગરમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર ટંકરીઆ.

(૨૦). નમદા.—એ સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અંબાતના અખાતને મળે છે, તેના પર ચાણોદ, કર્નાળી, શુક્લતીર્થ, ને બરચ. નર્મદાનું ખીણું નામ રેવા છે. હિંદુ લોકો તેને પવિત્ર માને છે. એમાંથી શંકરનાં બાણ જડે છે.

(૨૧). તાપી.—એ સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે, તેના પર માંડવી, બુરાનપુર, રાંદેર, ને સુરત.

(૨૨). વઢવાણનો ભોગાવો.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી નળ સરોવરને મળે છે, તેના પર ચોટીલા, મૂળી, વઢવાણ.

(૨૩). લીંબડીનો ભોગાવો.—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી નળ સરોવરને મળે છે, તેના પર લીંબડી.

નહેરો.—ગુજરાત પ્રાંતમાં મોટી નહેરો નથી હાથમતી તથા ખારી નદીની નાની નહેરો છે, તે વડે ખેતરોને પાણી આપવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટાં તળાવો ખાધી તેમાંથી નહેરો વાટે ખેતરોમાં પાણી આપવામાં આવે છે. ગોંડલ સંસ્થાનમાં આવાં બે તળાવ છે. ગોંડલ પાસે વેરીનું ને બીળું પાનેલીનું. નહેરો દુકાળના વખતમાં ઘણી લાભકારી છે.

રણુ.—કચ્છનું. એમાં રેતી હોય છે, વનરખતિ થતી નથી. એમાં મુસાશરી ઉંટ ઉપર થઈ શકે છે. આ રણુની અંદર ચોમાસામાં પાણી ભરપૂર હોય છે. અસલ એ સમુદ્રનો ફાટો કે સરોવર હશે.

સમુદ્ર—અરબી.

અખાત.—કચ્છ ને અખાતનો

અંદર.—વવાણીઆ, જોડીઆ, મેડી, સલામા, દારકા, પોરખંદર, નવીખંદર, સીલ, માગરોળ, વેરાવળ, દીવ, જાફરામાદ, મહુવા, ઘોઘા, ભાવનગર, ઘોઘેરા, અખાત, ભડચ, સુરત ને વલસાડ.

ગુજરાતનો કિનારો વાંકોનુંકો ન હોતાં સીધો હોવાથી ખારે માસ સહીસલામત વહાણો રહી શકે તેવાં અંદરો તેને કાંઈ નવાં.

ભૂશિર.—જગતપોઈટ (દારકા પાસે), દીવ.

ખેટ.—શંખોદ્ધાર અથવા ખેટ, દીવ, શીઆળ અને પીરમ-

દ્વીપકલ્પ.—કાઠિયાવાડ.

આખોહવા.—ગુજરાતમાં ચોમાસામાં નૈઋત્ય ખુશુનો ભેજવાળો પવન વાદળાં ધસડી લાવી વરસાદ વરસાવે છે. તેમાં ઢાઢ, તાપ, અને વરસાદ દરેક ઋતુમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં પડે છે, પણ તેમાં ઉત્તર ભાગમાં પાસે રણુ હોવાથી અને દરીઓ છેટે હોવાથી ત્યાંની હવા સુકી છે.

વનસ્પતિ.—કુંગરાળ ભાગમાં વનસ્પતિ ધણી થાય છે. કાઠિયાવાડના ગીરનારના કુંગરમાં, ગુજરાતના ઉત્તરના, પંચમહાલના ને રાજપીપળાના કુંગરમાં સાગ, સીસમ, વાંસ વગેરે ઇમારતી લા-કડું ધણું થાય છે. આંબા, આમલી, લીમડા, મહુડા, રાયણ, પીપળા, વડ વગેરે આડ ગુજરાતમાં ધણાં થાય છે.

જાનવર.—જંગલોમાં વાઘ, દીપડા, ચિતા, રીંછ, હુકર, સાંપર, હરણ વગેરે જાનવરો જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં શક્ત ગીરનારના જંગલમાં જ સિંહ નજરે પડે છે, ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં વગેરે ગ્રામ્ય પશુ સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડી ઘોડા, ને કઠી પ્રગણાના બળદ વખણાય છે.

વસ્તી.—ગુજરાત પ્રાંતની વસ્તી કાઠિયાવાડની વસ્તીથી આશરે પોણાચાર ગણી છે, એટલે લગભગ ૯૨ લાખ માણસની છે. તેમાં દેશી રાજ્યોમાં ૪૪ લાખ, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ૨૦ લાખ, અને આલસા મુલકમાં આશરે ૨૮ લાખ છે.

વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ હિંદુ છે, તેથી ઉતરતા મુસલમાન છે. સુરત જિલ્લામાં થોડાધણા પારસી છે, પંચમહાલ, મહીકાંઠા, અને રેવા-કાંઠામાં બીલ, કોળી, નાયકા વગેરે અનાયો જાતની વસ્તી ધણી છે; આ ઉપરાંત કેટલાક ખ્રિસ્તિ જોવામાં આવે છે.

ધર્મ.—હિંદુ લોકોમાં કેટલાક શૈવધર્મી છે તે શંકરને પૂજે છે, કેટલાક વૈષ્ણવ છે તે વિષ્ણુના ભક્ત છે, જૈન લોકો તીર્થંકરને માને છે. તેમાં બે બેદ છે. શ્વેતાંબરી અને દિગંબરી. શ્વેતાંબરી પ્રતિમાને આંગી ચઢાવે છે, ને દિગંબરી ચઢાવતા નથી.

મુસલમાન લોકો મહમદ પેગંબરને માને છે.

પારસી લોકો જરથોસ્ત પેગંબરને માને છે અને અગ્નિને પૂજે છે. બીલ, કાળી વગેરે અનાર્થ લોકો મેલા દેવને માને છે. તેઓ ધણુખંડે જૂત, પિશાચ, ખેતરપાળ, દેવી, કાકાબળિયા વગેરેને પૂજે છે; વળી તેઓ હિંદુના કેટલાક દેવને પણ માને છે.

ખ્રિસ્તિ લોકો જસસ કાઇસ્તને માને છે.

ભાષા.—ગુજરાત પ્રાંતના લોકની બોલી ગુજરાતી છે. કાઠિયાવાડના કિનારા પરના કેટલાક લોકો કચ્છી ભાષા બોલે છે, તે ગુજરાતી અને સિંધી ભાષાનું મિશ્રણ છે. આ ભાષા બોલવામાં જ માત્ર વાપરે છે, કેટલાક મુસલમાન લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે.

લોકોનાં લક્ષણ.—કાઠિયાવાડી લોક શરીરે મજબુત, તીખા, શોખીન, શાણા, અને બોલવામાં મીઠા છે. અમદાવાદી લોક ઉઘોગી, કસરતી સાથે કોડીલા, વિવેકી ને પરગણુ છે; મુરતી લોક શોખીન, નાણુક, વિચિક્ષણ અને સુંદર છે.

ધંધા.—લોકોનો મુખ્ય આધાર ખેતી પર છે. તેથી વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતી કરી ગુજરાત ચલાવે છે. પહાડી પ્રદેશ ન્યાં ખેતી કરતી થાય છે, ત્યાં ઢોરચાર લોકો ઢોર પાળી ઉછેરે છે; તેની પેદાશ પર ગુજરાત ચલાવે છે. બીજા મુખ્ય ધંધા કારીગરી, મજુરી, વેપાર ને નોકરી છે. બંદરોમાં વસનાર કેટલાક લોકો ખલાસીનો ધંધો કરે છે.

ખેતીની પેદાશમાં જુદી જુદી જાતનાં અનાજ, તેલીબીયાં, ને રૂ છે.

ખનીજ પેદાશમાં કાઠિયાવાડમાં ઘણેખરે ઠેકાણે પથ્થર નીકળે છે, તેમાં પૌરબંદરનો પથ્થર વખણાય છે. રાજપીપળામાં અકીકના પથ્થર નીકળે છે, તેને અંભાતમાં પકવી તેનાં બટન, એરીંગ વગેરે

બનાવે છે. આરાસુરના હુંગર પાસે દાંતાની ખાણમાંથી આરસ નીકળે છે. પંચમહાલમાં લોહું નીકળે છે. દરીઆના પાણીનું ઘણું ઠેકાણું મીઠું પકવવામાં આવે છે, પાટડીના રણમાં ને ધ્રાંગધ્રાના કુડામાં કુવાના પાણીમાંથી વરાગડું મીઠું પકવે છે.

હુન્નરી પેદાશમાં સુતરાઉ, રેશમી ને કસબી વણાટ મુખ્ય છે. અમદાવાદમાં સુતરાઉ કાપડ વણવાની ૫૦ કરતાં વધારે મિલો છે. આ સિવાય સોનારપાની કારીગરીઓ, તાંબાપીતળનાં વાસણ, કાચ, સાબુ, માટીનાં વાસણ વગેરે ઘણાક હુન્નરો કેટલાક શહેરોમાં છે.

વેપારના માર્ગો:—અગાઉ ન્યારે આગગાડી નહોતી ત્યારે ગુજરાતનો વેપાર પગરસ્તે ગાડાં અને પોઠોથી ચાલતો, તેથી ઘણી અગવડ પડતી, વળી તે માલ ચોરાવાનો ભય પણ હતો. હાલ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થવાથી ને ભય મટી ગયો છે. તે સાથે આગગાડી, આગબોટ, અને કાલાપાકી પગરસ્તાની સડકો થવાથી વેપાર ચલાવવાની ઘણી સુગમતા થઈ છે, હાલમાં ચાર રસ્તે ગુજરાતનો વેપાર ચાલે છે. ૧. આગગાડીથી, ૨. વહાણ કે આગબોટથી, ૩. ગાડીથી, ૪. પોઠોથી.

ગુજરાતમાં બોમ્બે, બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈંડિઆ રેલવે; રજપુતાના માળવા રેલવે; બાવનગર, ગોંડલ-પોરબંદર, જુનાગઢ, જેતલ-સર-રાજકોટ, જામનગર અને મોરબી રેલવે; અને તે સિવાય તેની નાની મોટી શાખા રેલવે થવાથી લાખો રૂપિયાનો માલ દેશાવર મોકલાય છે, ને મંગાવાય છે.

બોમ્બે, બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈંડિઆ રેલવેનાં સ્ટેશનો:—વહવાણ જંકશન, લખતર, વીરમગામ જંકશન, સાણંદ, અમદાવાદ

જાંકશન, મહેમદાવાદ, નડીઆદ જાંકશન; આણંદ જાંકશન, વડોદરા જાંકશન, મીયાંગામ જાંકશન, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, સુરત, સચીન, નવસારી, વલસાડ, વગેરે.

રજપુતાના માળવા રેલ્વેનાં સ્ટેશનો.—નીરમગામ જાંકશન, મેસાણા, સિદ્ધપુર, પાલણપુર, વગેરે.

ગોધરા રેલવેનાં સ્ટેશનો.—આણંદ જાંકશન, ડાકોર, ઠાસરા, ગોધરા, દાહોદ, વગેરે.

નિકાસ.—આપણા પ્રાંતમાંથી મિલોમાં બનતું સુતરાઉ કાપડ, અનાજ, રૂ, ગળી, તેલીખીયાં, ચામડાં, વગેરે માલ પરદેશ જાય છે.

આવક.—આપણા પ્રાંતમાં સુતરાઉ, રેશમી, અને બનતું કાપડ, લોહાનો સામાન, કામલા, ખાંડ, કેરોસીન, કાચ, દવા, વગેરે માલ પરદેશથી આવે છે.

રાજ્યતંત્ર—ગુજરાત પ્રાંતના ઉપરી કમિશ્નર સાહેબ છે. તેમની કચેરી અમદાવાદમાં છે. જિલ્લાઓના કલેક્ટર સાહેબોના તે ઉપરી છે, તેમના ઠરાવ ઉપર તે સાહેબ અરજી સાંભળે છે. આખા પ્રાંતના પોલિસ ખાતા પર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેમનું જ છે.

દરેક જિલ્લાના ઉપરી કલેક્ટર સાહેબ છે. તે પોતાના જિલ્લાની વસુલાત એકઠી કરે છે, ને ખર્ચ થાય તે આપે છે. તે લોકોપયોગી ફરેક કામ પર દેખરેખ રાખે છે. તેઓ ફાજદારી અને મહેસુલ સંબંધી

૧ ગુજરાતપ્રાંતના કમિશ્નર સાહેબના તાબામાં ચાણા જિલ્લો પણ છે. ગુજરાતપ્રાંત ને ચાણા જિલ્લો મળી મુંબઈ હવાકાનો ઉત્તર વિભાગ કહેવાય છે.

કામનો ઇન્સાફ પણ કરે છે, આ વખતે તેઓ માનિસ્ટ્રેટ સાહેબ કહેવાય છે.

કલેક્ટર સાહેબને મદદ કરવાને તેમના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને એક ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. તેઓ પોતાના તાબાના તાલુકાઓની ઉપજ તથા ફાજદારી કામની તપાસ રાખે છે.

તાલુકામાં મુખ્ય અધિકારી મામલતદાર હોય છે. તેમને પણ કલેક્ટરની માફક માનિસ્ટ્રેટનો અખત્યાર હોય છે. તેમનાં કામ પર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

મામલતદારના તાબામાં ગામડાંઓમાં તસાદી હોય છે. તે ગામડાની વસુલાત ઉધરાવે છે. તે ઉધરાવવામાં ગામનો મુખી તેને મદદ કરે છે. મુખી પોલિસ પટેલનું પણ કામ કરે છે.

પોલિસપટેલના ઉપરી ફાજદાર તે તાલુકાના મુખ્ય મામમાં રહે છે. તેઓ મામલતદારને ફાજદારી કામમાં મદદ કરે છે, ફાજદારના ઉપરી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તે જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહે છે.

તાલુકાનાં લેણદેણ સંબંધી કામકાજ મુન્સિફ નામે અધિકારી કરે છે, તેમને માથે જિલ્લાના જડજ સાહેબ છે, તે તેમના ઠરાવપર અરજી સાંભળે છે, વળી જડજ સાહેબ ખુન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત લખનારા, તથા ખીજ ભારે મુન્સાફ કરનારાઓને માનિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય, તેમનો ઇન્સાફ કરે છે.

પરચુરણ ખાતાં.

કેળવણી ખાતું.—આખા પ્રાંતની કેળવણી ઉપર એન્જીન્યરીંગ રાનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ સાહેબ દેખરેખ રાખે છે. તેઓ કેળવણીના

સુધારા વધારા માટે ઉપાયો કરે છે. તેમના તાબામાં નિહામાં ડિપ્યુટિ એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર છે, ને તેમને મદદ આપવાને આસિસ્ટન્ટ ડિપ્યુટિ એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. થોડાં વર્ષ થયાં કાઠિયાવાડનાં મોટાં રાજ્યોને સરકારે કેળવણી ખાતું સોંપેલું છે, તેથી તેમણે તેમના રાજ્યમાં નિશાળોની તપાસ માટે જુદા જુદા અધિકારી નીમેલ છે.

જાહેર બાંધકામ ખાતું.—જાહેર રસ્તા, પૂલ, તળાવ, ધર્મ-શાળા, વગેરે સરકારી મકાનો બાંધવાને તથા સમારવાને આ ખાતું છે. આને માટે તાલુકામાં એવરશિયર હોય છે. નિહામાં ઇંજનેર અને પ્રાંતમાં વડા ઇંજનેર સાહેબ હોય છે.

માપણી ખાતું.—જમીનની માપણી કરવાને આ ખાતું છે. જમીન માપનારને મોજણીદાર કહે છે, અને તેના ઉપરીને સર્વે-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે છે.

જંગલ ખાતું.—જંગલની દેખરેખ રાખવાને આ ખાતું છે.

વૈદક ખાતું.—માંદા માણસની સારવાર કરવાને આ ખાતું છે. તેને માટે તાલુકાના દવાખાનામાં ડાક્ટર સાહેબ છે.

શીતળા ખાતું.—નાનાં બાળકોને શીળી કાઢવાને આ ખાતું છે.

પોસ્ટ ખાતું.—કાગળો, બેંગી, તથા પૈસા એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે પહોંચાડવાને આ ખાતું છે, વળી તે પૈસા વ્યાજે પણ રાખે છે; દરેક મોટા મોટા ગામોમાં પોસ્ટ ઓફિસ છે, તેના ઉપરીને પોસ્ટ માસ્ટર કહે છે.

મ્યુનિસિપાલ ખાતું.—રસ્તા સાફ રાખવાનું, પાણી છંટાવવાનું, રોંગે દીવા કરાવવાનું, લોકોની તંદુરસ્તી જાળવવાનું, અને પ્રજાને શરૂઆતની કેળવણી આપવાનું કામ મ્યુનિસિપાલિટીનું છે. ૪૦૦૦ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં મામલાં મ્યુનિસિપાલિટી હોય છે. તે કામ લોકો તરફથી થોડા ને સરકાર તરફથી થોડા નિમાયલા સભાસદો કરે છે. આ ખાતા પર દેખરેખ મામલતદાર કે કલેક્ટર સાહેબની હોય છે.

લોકલબોર્ડ ખાતું.—સરકાર જમીનપર કર લે છે, તે પર રૂપિયે એક આના મુજબ પીજ પૈસા લઈ લોકલફંડ નામનું ફંડ એકઠું કરે છે. તેમાંથી લોકોને સુખને માટે કેળવણી, રસ્તા, કૂવા, તળાવ વગેરે પાછળ પૈસા ખર્ચવામાં આવે છે. આનો વહીવટ લોકો તરફથી થોડા ને સરકાર તરફથી થોડા નિમાયલા સભાસદો કરે છે. તાલુકા લોકલબોર્ડમાં મુખ્ય ભાગ મામલતદાર લે છે; અને જિલ્લા લોકલબોર્ડમાં મુખ્ય ભાગ કલેક્ટર સાહેબ લે છે.

દેશી રાજ્યો.

ગાયકવાડી રાજ્ય હિંદના નામદાર વાઈસરોય સાહેબની દેખરેખ નીચે છે, તેમની તરફથી વડોદરામાં રેસિડન્ટ સાહેબ રહે છે.

કાઠિયાવાડ એજન્સિ મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબની દેખરેખ નીચે છે, તેમની તરફથી એજન્ટ ડુ ધ ગવર્નર સાહેબ રાજકોટમાં રહે છે. બાકીની એજન્સિઓ ગુજરાત પ્રાંતના કમિશ્નર સાહેબની દેખરેખ નીચે છે. પાલજપુર એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ પાલજપુરમાં અને મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજન્ટ સાદરામાં રહે છે.

નાની એજન્સિઓમાં પોલિટિકલ એજન્ટ જુદો ન રાખતાં પારોના જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે મૂકાય છે અને તે, તે એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

રેવાકાંઠા ને પંચમહાલ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ છે, તે ગોધરામાં રહે છે. સુરત એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ સુરતના કલેક્ટર સાહેબ છે. ખંભાત સંસ્થાનનો પોલિટિકલ એજન્ટ ખેડાના કલેક્ટર સાહેબ છે.

પોલિટિકલ એજન્ટો દેશી રાજ્યોને સારી સલાહ આપે છે, અને તેઓ તેમના રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખે છે, વળી તેઓ રાજ રજવાડા પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી ગાયકવાડ અગર જેને આપવાની હોય તેને પહોંચાડે છે, કોઈ રાજ બાળકુંવર મૂકી મરી જાય તો તેનું રાજ્ય પોતાની દેખરેખ નીચે લઈ સુધારી આપે છે, કોઈ રાજ દેવું મૂકી મરી ગયો હોય તો તે પતાવી દે છે.

ઇતિહાસ—ગુજરાતમાં પ્રથમ રજપૂત રાજાનું રાજ્ય હતું. છેલ્લા રાજ કરણ વાઘેલા પાસેથી દિલ્હીના પાદશાહ અઘાઢીન ખીલજીએ રાજ્ય જીતી લીધું, ત્યારથી ગુજરાતમાં દિલ્હીના પાદશાહોના મુખાઓ આવતા. દિલ્હીની પાદશાહી નખળી પડતાં ગુજરાતના મુખાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા, જ્યારે દિલ્હીની ગાંધીએ અકબર પાદશાહ થયો, ત્યારે તેણે ગુજરાત જીતી લઈ દિલ્હીની પાદશાહીમાં ભેળી દીધું. મોગલ રાજ્યની પડતીમાં મરાઠા જોર પર આવ્યા, આ વખતમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્ય સ્થપાયું. પેશ્વા સરકારે ગાયકવાડ પાસેથી ભાગ લીધો. પછી જ્યારે પેશ્વા રાજ્ય અંગ્રેજ

સરકારે લીધું, ત્યારે ગુજરાત અંગ્રેજ સરકારના હવાલામાં આવ્યું. અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી કેટલાક મુલકોનો અદલો-બદલો કરેલો છે. આ રીતે ગુજરાત પ્રાંત હાલની સ્થિતિએ આવેલો છે.

કાઠિયાવાડ.

આ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. તેનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર) હતું, પણ બ્યારથી આ પ્રાંતમાં કાઠી લોકોનું નેર વધ્યું, ત્યારથી કાઠિયાવાડ નામે ઓળખાય છે.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, વાયવ્ય ખુણામાં કચ્છનો અખાત, પશ્ચિમે અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર, અને પૂર્વમાં ખંભાતનો અખાત અને અમદાવાદ જિલ્લો છે.

વિસ્તાર:—પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૦૦ મૈલ, અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૭૫ મૈલ છે. ગાયકવાડી અને શીરંગી સંસ્થાન બાદ કરતાં તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૦, ૫૫૮ ચોરસ મૈલ છે, એટલે ગોંડળ સંસ્થાનથી ૨૦ ગણું છે.

વસ્તી:—૨૫,૦૦,૦૦૦ માણસની છે, એટલે ગોંડળ સંસ્થાનની વસ્તી કરતાં ૧૫ ગણી છે.

પહોડો:—(૧). ઓઝીલો—એ ઝાલાવાડ અને કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં આવેલો છે. આ ડુંગરની આસપાસના ભાગને પાંચાળ કહે છે, તેમાં ખેતી બહુ સારી થતી નથી, પણ ઘાસ બહુ નીપજે છે. પાંચાળના ઘોડા વખણાય છે.

(૨). બર્ડો—એ હાલાર અને બર્ડા પ્રાંતમાં છે. એમાં ઓસમ ને આલેયના ડુંગરો આવેલા છે. આ ડુંગરમાં વાંસની પેદાશ બહુ થાય છે. ઓસમના ડુંગર પર માત્રી માતાનું સ્થાનક છે, આલેયના

કુંગરમાં બીલેશ્વર મહાદેવની પ્રસિદ્ધ જગા છે.

(૩). ગીરનાર—આ પર્વત સોરઠમાં આવેલો છે. તે કાઠિયાવાડમાં સૌથી ઉંચો છે. એની ઉંચાઈ ૩૭૦૦ ફુટ છે. એના પર અંબાજી માતા, ગુરૂદત્તાત્રય અને ગોરખનાથ એ હિંદુઓનું, નેમનાથ એ જૈન લોકોનું અને દાતાર એ. મુસલમાન લોકોનું જત્રાનું ઠેકાણું છે. આ કુંગર પર મુગધીદાર વનસ્પતિ ઘણી થાય છે.

(૪). ગીર—આ પર્વત સોરઠમાં આવેલ છે. તેનું જંગલ ૩૦ મૈલ લાંબું ને ૧૦ મૈલ પહોળું છે. તેમાં ઘાસ પુષ્કળ થાય છે માટે રખારી લોકો ઘણા રહે છે. ગીરમાં ઇમારતી લાકડું, ધી, મધ, અને સીંચુની પેદાશ વિશેષ છે. હિંદુસ્તાનમાં સિંહ ફક્ત ગીરના જંગલમાં થાય છે. આ જંગલમાં તુળશીશ્યામ જત્રાનું ઠેકાણું છે, ત્યાં કિના પાણીના કુંડ છે. પ્રાચીની જુની જગ્યા પણ આ કુંગરમાં છે.

(૫). શેત્રુંજી—આ કુંગર ગોહલવાડમાં આવેલો છે. તેની ઉંચાઈ ૧૫૦૦ ફુટ છે. એનાપર જૈન લોકોએ લાખો રૂપિયા ખર્ચી સુંદર દહેરા બંધાવેલાં છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ આદિનાથ ભગવાનનું છે. હજારો શ્રાવક લોકો ત્યાં જત્રાએ આવે છે.

કચ્છના રણને મળનારી નદીઓ:—ફલકું, ખાંભણ, મચ્છુ.

કચ્છના અખાતને મળનારી નદીઓ:—ઘોડાઘોઘ, આજી, ઉડ, રંગમતી, રામાવતી અને ધી.

અરબી સમુદ્રને મળનારી નદીઓ:—ભાદર, હીરણ, શીંગવડો, ધાંતરવાડી.

ખંભાતના અખાતને મળનારી નદીઓ:—માલણ, મગડ, શેત્રુંજી, કાળુભાર, શુકભાદર.

નળ સરોવરને મળનારી નદીઓ:—લીમડીના ભોગાવો, વઢવાણનો ભોગાવો.

રણ:—કચ્છનું. સમુદ્ર:—અરબી. અખાત:—કચ્છનો ને અખાતનો.

ખંદર:—વર્વાણીઆ, જોડીઆ, બેડી, સલાયા, દારકાં, પોરખંદર, નવીખંદર, સીલ, માંગરોલ, વેરાવળ, દીવ, જાદરાખાદ, મહુવા, બાવનગર.

આ ખંદરોનો વેપાર પ્રથમ વઢવાણ રસ્તે ચાલતો, હાલમાં આગખોટો થવાથી વેપાર અને મુસાફરીની વધારે સુગમતા થઈ છે. મુખ્યથી નીકળેલી આગખોટ બાવનગર, મહુવા, જાદરાખાદ, વેરાવળ, પોરખંદર, દારકાં, માંડવી (કચ્છ) થઈ કરાંચી જાય છે. વળી આગખોટ અને રેલવે કંપનીઓ જોડાઈ જવાથી વેપારીઓને આગખોટ રસ્તેથી રેલવે મારફત માલ મંગાવવો સુગમ થઈ પડ્યો છે.

ભૂશિર:—જગતપોષ્ટ, દીવ.

ખેટ:—શંખોદ્ધાર અથવા ખેટ, દીવ, શીઆળ, પીરમ.

વઢવાણ જંકશનથી બાવનગર મુખીનાં રેલવે સ્ટેશનો. વઢવાણ જંકશન, વઢવાણ શહેર, લીંબડી, ચુડા, રાણપુર, ખોટાદ, ઘોળા જંકશન, સોનગઢ, શિહોર જંકશન, બાવનગર.

ઘોળા જંકશનથી પોરખંદર મુખીનાં સ્ટેશનો:—ઘોળા જંકશન, લાડી, ચિતળ, જેતપુર, જેતલસર જંકશન, ધોરાજી, સુપેડી, હિપલેટા, ખાખીજાણિયા, બાયાવદર, પાનેલી, જામજેઘપુર, રાણાવાવ અને પોરખંદર.

જામનગરથી વેરાવળ મુખીનાં સ્ટેશનો:—જામનગર, પાકધરી, રાજકોટ જંકશન, રીખડા, ગોંડળ, વીરપુર, નવાગઢ, જેતલસર

જંકશન, વડાળ, જુનાગઢ જંકશન, શાહપુર જંકશન. કેસોદ, હાટીના માળીયા, વેરાવળ.

વઢવાણ જંકશનથી રાજકોટ સુધીનાં સ્ટેશનો.—વઢવાણ જંકશન, મૂળી, વાકાનેર જંકશન, રાજકોટ જંકશન.

કાઠિયાવાડમાં નીપજ.—ખાજરી, જુનાર, ઘઉં, કડોળ, તેલીખીઆં, શેરડી, અને રૂ.

ખનીજ પેદાશ:—પથર, મીઠું.

નિકાસ:—પોરબંદરી પથર, ધી, રૂ, તેલીખીઆં, અનાજ.

કાઠિયાવાડમાં નાનાં મોટાં ૧૯૦ સંસ્થાન છે. અંગ્રેજ સરકારે તેમને લાયકાત પ્રમાણે હક્ક આપેલા છે, તેમાં બધાં મળી ૪૫૧૧ ગામ છે.

વર્ગવાર તાલુકા.

પહેલો વર્ગ.

સંસ્થાન.	રાજકર્તાની ભત.	રાજકર્તાના હલકાબ.
૧. જુનાગઢ.	ખાખી મુસલમાન.	નવાબ સાહેબ.
૨. ભાવનગર.	ભડેજ રજપુત.	ભામ સાહેબ.
૩. ભાવનગર.	ગોહિલ રજપુત.	મહારાજ સાહેબ.
૪. પોરબંદર.	જેઠવા રજપુત.	રાણા સાહેબ.
૫. ધ્રાંગધ્રા.	ઝાલા રજપુત.	રાજ સાહેબ.
૬. મોરબી.	ભડેજ રજપુત.	ઠાકોર સાહેબ.
૭. ગોંડળ.	ભડેજ રજપુત.	ઠાકોર સાહેબ.
૮. બદનાબાદ.	હયશી મુસલમાન.	નવાબ સાહેબ.

ઉપલાં સંસ્થાનેને દીવાની તથા ફાજદારી કામમાં કુલ અખ-
ત્યાર છે.

બીજો વર્ગ.

૧. વાંકનેર.	ઝાલા રજપુત.	રાજ સાહેબ.
૨. પાલીતાણા.	ગોહેલ રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૩. દ્રોણ.	બડેજ રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૪. લીંમડી.	ઝાલા રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૫. રાજકોટ.	બડેજ રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૬. વઢવાણ.	ઝાલા રજપુત.	દાકોર સાહેબ.

ઉપલાં સંસ્થાનેને ફાજદારી કામમાં મોતની શિક્ષા માટે પોલીસ-
ટિકલ એજન્ટની મંજૂરી માગવી પડે છે, અને દીવાની કામમાં કુલ
અખત્યાર છે.

ત્રીજો વર્ગ.

૧. વળા.	ગોહેલ રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૨. લખતર.	ઝાલા રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૩. બાંટવા.	બાબી મુસલમાન.	બાબી સાહેબ.
૪. જસદણ.	ખાયર કાઠી.	તાલુકદાર સાહેબ.
૫. સાયલા.	ઝાલા રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૬. ચુડા.	ઝાલા રજપુત.	દાકોર સાહેબ.
૭. જેતપુર*	વાળા કાઠી.	તાલુકદાર સાહેબ.

* કાઠીઓમાં બાદએ ભાગ વહેંચવાનો ધારો હઈ જેતપુરમાં ૧૫
તાલુકદારો થયા છે, હાલમાં સરકારે વડા કુંવરને રાજ્ય આપવાનો
ધારો કર્યો છે. જેતપુરમાં સૌથી મોટો ભાગ બાવાવાળાનો રૂપિયે
જાણુ આના છે, તે વડીઓમાં રહે છે. લખમણવાળાનો બે આના

ઉપલાં સંસ્થાનેને ફોજદારી કામમાં સાત વર્ષ સુધીની સખત કેદ અને રૂપિયા દશ હજાર સુધીનો દંડ તથા દીવાની કામમાં ૨૦ હજાર રૂપિયા સુધીના દાવા ચૂકવવાનો અખત્યાર છે.

ચોથો વર્ગ.

૧. મળી.	પરમાર રજપુત.	હાકોર સાહેબ.
૨. લાડી.	ગોહેલ રજપુત.	હાકોર સાહેબ.
૩. બળાણા.	મલેક મુસલમાન.	મલેક સાહેબ.
૪. વીરપુર.	જાડેજા રજપુત.	હાકોર સાહેબ.
૫. કેટડા સાંગાણી.	જાડેજા રજપુત.	હાકોર સાહેબ.
૬. માળીયાં.	જાડેજા રજપુત.	હાકોર સાહેબ.
૭. પાટડી.	કચુબી.	દેશાઈ સાહેબ.

ઉપલાં સંસ્થાનેને ફોજદારી કામમાં ત્રણ વર્ષ સુધી સખત કેદ, અને રૂપિયા પાંચ હજાર સુધીનો દંડ, તથા દીવાની કામમાં ૧૦ હજાર રૂપિયા સુધીના દાવા ચૂકવવાનો અખત્યાર છે.

પાંચમા વર્ગના સંસ્થાનેને ફોજદારી કામમાં બે વર્ષ સુધીની કેદ અને ૧ હજાર રૂપિયા સુધી દંડ કરવાનો, તથા દીવાની કામમાં રૂપિયા પાંચ હજાર સુધીના દાવા ચૂકવવાનો અખત્યાર છે.

છઠ્ઠા વર્ગનાં સંસ્થાનેને ફોજદારી કામમાં ત્રણ માસ સુધીની કેદ અને ૨૦૦૦ રૂપિયા સુધી દંડ કરવાનો, અને દીવાની કામમાં

ભાગ છે તે થાણાદેવળીમાં રહે છે. આ બંને તાલુકદારોને ત્રીજા વર્ગનો અધિકાર છે. મુળ વાળાનો બે આના ભાગ છે તે પીઠડીયામાં રહે છે, તેમને ચોથા વર્ગનો અધિકાર છે. નાનવાળાને ચોથા વર્ગનો અધિકાર છે, તે બીલખામાં રહે છે.

રૂપિયા ૫૦૦ સુધીના દાવા ચૂકવવાનો અખત્યાર છે.

સાતમા વર્ગનાં સંસ્થાનોને ફાજદારી કામમાં ૧૫ દિવસ સુધીની કેદ અને દીવાની કામમાં મિલકુલ અખત્યાર નથી.

ઠાઠિયાવાડ એજન્સિની દેખરેખ એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર સાહેબ રાખે છે, તેમને મદદ કરવાને નીચેના ૪ પ્રાંતમા અકેક પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ રહે છે.

૧. ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં—સ્ટેશન વઢવાણ કાપ.
૨. ગોહિલવાડ પ્રાંતમાં—સ્ટેશન સોનગઢ.
૩. સોરઠ પ્રાંતમાં—સ્ટેશન જોતલસર.
૪. હાલાર પ્રાંતમાં—સ્ટેશન રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં નીચે મુજબ સરકારી યાણાં છે.

ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં:—વઢવાણ કેમ્પ, ચોટીલા, ભોદાડા, દસાડા, વીઠનગઢ અને પાળીઆદ.

ગોહિલવાડ પ્રાંતમાં:—સોનગઢ, ચમારડી, ચોક, ડાહા, ને બાબરા.

સોરઠ પ્રાંતમાં:—જોતલસર, બગસરા, લાખાપાદર ને ડેડાણ.

હાલાર પ્રાંતમાં:—રાજકોટ, માળીઆ, દ્રાણ, લોધીકા ને મૂળીલા.

અંગ્રેજ સરકારે રાજ્યના બંદોબસ્તને માટે ૪ ભાગ કરેલા છે પણ રાજ્યકર્તાની જાત વગેરે પરથી તેના દસ ભાગ છે. ૧ ઝાલાવાડ, ૨. ગોહિલવાડ. ૩. ઉંડસરવૈયાવાડ, ૪. બાબરીઆવાડ, ૫. ઠાઠિયાવાડ, ૬. સોરઠ, ૭. બર્ડી, ૮. હાલાર, ૯. મચ્છુકોટી, ૧૦. ઓખામંડળ. આ દસ ભાગ પૈકી ઝાલાવાડને ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં; ગોહિલવાડ અને ઉંડસરવૈયાવાડને ગોહિલવાડ પ્રાંતમાં; બાબરીઆવાડ, ઠાઠિયાવાડ અને

સોરઠને સોરઠ પ્રાંતમાં; અને હાલાર ને મચ્છુકાંઠાને હાલાર પ્રાંતમાં સરકારે ગોઠવ્યા છે. ઓખામંડળ તો ગાયકવાડ સરકારના અમરેલી પ્રાંતમાં ગણાય છે.

ઝાલાવાડ પ્રાંત.

આ પ્રાંતમાં ઝાલા રજપુતોનું રાજ્ય હોવાથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પાડેલું છે.

પર્વત.—ચોટીલાનો.

નદી.—શુકભાદર, લીંબડીનો ભોગાવો, વઢવાણનો ભોગાવો, ફલકું, ખાંભણ, ને મચ્છુ.

રણ.—પાટડીનું. સરોવર.—નળ (ખાવળી પાસે).

શાખા રેલવે.—વઢવાણ જંકશનથી ધ્રાંગધ્રા જાય છે, ને ચીરમગામ જંકશનથી પાટડી થઈ ખારધોડા જાય છે.

નીપજ.—ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, કડોળ, કપાસ.

ખનીજ પેદાશ.—મીઠું ને પથર.

સંસ્થાન.—ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, લખતર, સાયલા, ચુડા, ખજણ, વગેરે.

જાણીતાં સ્થળો.—વઢવાણ કેમ્પમાં તાલુકદારી ગ્રાસિયા સ્કૂલ તથા કાપડની મિલ છે. ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી, વાંકાનેર ને વઢવાણમાં હાઈસ્કૂલ છે. ધ્રાંગધ્રા (વસ્તી ૧૪,૮૦૦)ના પથર, પાટડી ને કુડાનું વરાગડું મીઠું, લીંબડી (૧૧,૦૦૦)ને સાયલાની સુડીઓ, વઢવાણ (વસ્તી ૧૫,૫૦૦)નો પથર ને સાણ, ચાનનાં માટીનાં વાસણ, ચુડાના લોઢાના દેશી કાંઠા, અને ભાતના ઘઉં વખણાય છે. મૂળીમાં સ્વામીનારાયણનું ધામ છે. સાયલામાં રામચંદ્રજીનું દેવળ

છે. તે ત્યાંના વાણીજા લાલાબગતે બંધાવેલ છે, આથી સાયલા બગતનું ગામ કહેવાય છે. ઝીંઝુવાડાના દિલ્લાની કારોગીરી સરસ છે, તે સિદ્ધરાજના પ્રધાને બંધાવેલ છે.

વિશેષ હકીકત.—ઝાલાવાડની ઉત્તરનો ભાગ જે કચ્છના રણને લગતો આવેલ છે, તેને રણકાંઠો કહે છે. તેમાં ઉનાળામાં ઘણી ગરમી પડે છે, ને પવનનાં તોફાન થઇ રેતી ઘણી ઉડે છે, ઝાલાવાડનો પૂર્વભાગ નળકાંઠો કહેવાય છે. તેમાં ખીર, યેગ, ને રાણ થાય છે. ખીરની ગાંઠો મુઠ્ઠી ઘનીને ગરીબ લોકો તેના રોટલા કરી ખાય છે. યેગ મીઠી હોય છે. દુરાળમાં તેનો શીરો કરી ખાય છે, લીંબડી સંસ્થાનને લગતો ભાગ ભાલ કહેવાય છે, ચોટીલાની આસપાસનો ભાગ પાંચાળ કહેવાય છે.

ગોહેલવાડ પ્રાંત.

આ પ્રાંતમાં ગોહેલ રજપુતનું રાજ્ય હોવાથી આ પ્રાંતનું નામ ગોહેલવાડ પડ્યું છે.

પરિવટ.—શેત્રળે એના ઉપર આવક લોકોને લાખો રૂપિયા ખરચી રૂપાળાં દેહરાં બાંધ્યાં છે.

નદી.—ધાંતરવાડી, માલણ, બગડ, શેત્રુંજી, કાળુભાર ને ઘેઘે.

શાખા રેલવે.—શિહોરથી પાલીતાણા જાય છે, ને ઢસાથી કુંડલા જાય છે.

નીપજ.—બાજરી, જુવાર, ધઉં, કપાસ, શેરડી, વગેરે.

સંસ્થાન.—ભાવનગર, પાલીતાણા, વળા, લાહી, વગેરે.

જાણીતાંસ્થળો.—ભાવનગર શહેર (વસ્તી ૬૦,૦૦૦) આખા કાઠિયાવાડમાં વેપારમાં સરસ ગણાય છે. તે ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં બાવસિંગજીએ વસાવ્યું હતું. તેમાં મહાવિધાલય (આર્ટ્સ કોલેજ),

એક હાથરફલ, અને એક મિલ છે. મહુવામાં રમકડાં સારાં થાય છે. માલણ નદીમાંથી નહેર આણી મહુવામાં બગીચો ધણો સારો બનાવ્યો છે. તેમાં આંબા, નાજિએરી વગેરેનાં મળી ૪૦૬૦૨થી વધારે જાડ છે. શિહોર તાંબા પિત્તળનાં વાસણને માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેરમાં છીકણી સારી થાય છે. કુંડલા ઢોલીઆ ને લોઢાના કાંટાને માટે પ્રખ્યાત છે. બોટાદમાં પટારા સારા થાય છે. શણુલા રાસે પીપાવાવમાં કોળી ભક્ત પીપો થઈ ગયો છે. તળાબ પાસેના ડુંગરમાં જુના વખતમાં એભલવાળાએ મોટી ગુફાઓ બંધાવેલી છે, એક ગુફામાં ખોડીઆર માતા છે. લીલીઆમાં ધોળી શેરડી સારી થાય છે. ગઢડામાં સ્વામીનારાયણનું મોટું ધામ છે. ગોપનાથ હવા ખાવાની જગ્યા છે.

પાલીતાણા શેત્રુંજના ડુંગરને લીધે પ્રખ્યાત છે.

વળા પાસે વલ્લભીપુર શહેરનું ખંડેર છે.

વિશેષ હકીકત.—લીલીઆની આસપાસનો ભાગ ખારાપાટને નામે ઓળખાય છે. તેમાં શેરડી, મરચાં ને કપાસની પેદાશ સારી થાય છે. શેત્રુંજ નદીની દક્ષિણનો ભાગ વાળાક નામે ઓળખાય છે, તેમાં ફળદ્રુપ જાડ ને ધાસની પેદાશ ધણી છે. વાળાકની બેંસેડ વખણાય છે.

ઉંડસરવૈયાવાડ.

આ પ્રાંતની જમીન ઉંડી હોવાને લીધે તથા તેમાં સરવૈયા રજપુતોનું રાજ્ય હોવાને લીધે ઉંડસરવૈયા નામ પડ્યું છે.

નદી—ગગડ.

નીપજ.—ખાજરી, જુવાર, ધઉ, કઠોળ ને કપાસ.

સંસ્થાન.—ડાંઠા, ગણધોળ, ચોક, વગેરે.

બાબરીઆવાડ.

આ પ્રાંતમાં બાબરીઆ કાઠીનું રહેઠાણ હોવાથી બાબરીઆવાડ નામ પડ્યું છે.

નદી.—ધાતરવાડી.

નીપજ.—બાબરી, જુવાર, કઠોળ, ધી, કપાસ.

નિકાસ.—નદરાબાદ બંદરેથી ધી પરદેશ ધણું જાય છે.

સંસ્થાન.—નદરાબાદ એ હબશીનું છે, ડેડાણ.

કાઠિયાવાડ.

આ પ્રાંતમાં કાઠીઓનું રાજ્ય હોવાથી કાઠિયાવાડ નામ પડ્યું છે.

પર્વત.—ચોટીલાનો.

નદી.—ભાદર, શેત્રુજી, શુક્ભાદર.

નીપજ.—બાબરી, ઘઉં, કઠોળ, કપાસ, દેશી ગોળ.

સંસ્થાન.—જસદણ, જેતપુર, ખીલખા, બગસરા, વસાવડ.

ગાયકવાડનાં ગામ.—અમરેલી અને ધારી.

જાણીતાં સ્થળ.—ખીલખાના ઢાલીઆ ને ધાખળા, અને ધારીનો ઘોડાનો સામાન અને તરવારનાં આન વખણાય છે. બગસરામાં દેશી રંગાટ ને વણાટ કામ સાઈ થાય છે. શગાળશા શેઠનાં જીર્ણ મકાન ખીલખામાં છે.

સોરઠ પ્રાંત.

કાઠિયાવાડ એજન્સિનું અસલ નામ સારાટ્ટ (સોરઠ) હતું. આજે પણ જુનાગઢ, દીવ, અને કોડીનારનો મુલક સોરઠ નામથી ઓળખાય છે.

પર્વત.—ગીરનાર અને ગીર. ગીરનાર પર્વત પર હિંદુ અને

આવક લોકોનાં દહેરાં છે.

નદી.—ભાદર, ઓઝત, હીરણુ, શાગિવડો.

શાખા રેલવે.—શાહપુર જંકશનથી ખાંટવા જાય છે, તે જુનાગઢથી ખીલખા થઈ વીસાવદર જાય છે.

નીપજ.—ખાજરી, કડોળ, શેરડી અને કપાસ.

સંસ્થાન.—જુનાગઢ, ખાંટવા, અમરાપુર, માંગરોળ.

ગાયકવાડી સંસ્થાન.—કાડીનાર.

હીરંગી સંસ્થાન.—દીવ તેમાં લીલોતરી બહુ થાય છે.

દીવમાં કચકડાં ને દેશી રંગાટ સારો થાય છે.

જાણીતાં સ્થળો.—૧. જુનાગઢ શહેર (વરતી ૩૫,૪૦૦.)

આ શહેર ગીરનારની તળેટીમાં આવેલું છે. આમાં મહા વિદ્યાલય (આર્ટ્સ કૉલેજ), હાઈસ્કૂલ, મહાત્મત મંદિરો, બહાદુરખાં પુસ્તકાલય, નવાબ સાહેબનો મહેલ, મકરળો, જુમામસજીદ, નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, વગેરે મકાનો જોવા લાયક છે. શહેર બહાર સરદારબાગ ને નજરબાગ જોવા જોવા છે; શહેરના ઈશાન ખુણામાં એક ટેકરી પર જુનો કિલ્લો છે, તેને ઉપરકોટ કહે છે. તેમાં મહમદ બેગડાની બંધાવેલી મસજીદ, અડીચડીવાવ, નોંધણુ કૂવો; અને ખાપરા—કાડી-આની શુદ્ધાઓ જોવા લાયક છે. શહેરની ઉગમણી બાજુએ ગીરનારના ખડક પર અશોક રાજના કોતરાવેલા જુના લેખો છે. તેના રક્ષણાર્થે નવાબ સાહેબે તે પર મકાન બંધાવેલું છે.

ગીરનારના રસ્તા પર દામોદરકુંડ આવે છે, તેમાં નહાઈને લોકો દામોદરજીનાં દર્શન કરે છે. તળેટીમાં ભવનાથ મહાદેવની જાગ્યા છે. મહાશિવરાત્રિ પર ત્યાં મેટો મેળો ભરાય છે. ગીરનાર પર

નેમનાથ ભગવાનનું દહેરું ને પગલાં છે. ત્યાં શ્રાવક લોકો જત્રાએ આવે છે. બીજાં શિખરો પર અંબાજીમાતા, ગૌરખનાથ, ગુરુ-દત્તાત્રય, ઓઘડનાથ, કાળકા માતા વગેરે જત્રાના ઠેકાણાં છે. દાતારના ડુંગર પર જમીયલશાહ પીરનો ચિલ્લો છે. ત્યાં મુસલમાન તથા હિંદુ લોકો માનતાએ આવે છે.

રાજકર્તા નવાબ સાહેબ કહેવાય છે. કાઠિયાવાડમાં સઘળાં રાજ્યોમાં આ રાજ્ય પહેલા નંબરનું ગણાય છે. ધણાંખરાં રાજ્યો તેને ખંડણી આપે છે તે જોરતલબી કહેવાય છે, તે અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી સોરઠ સરકારને આપે છે.

૨. વંથળીમાં મુરજકુંડ, વામનજીની જગ્યા, કપિલાશ્રમ એ હિંદુલોકોનાં જત્રાનાં ઠેકાણાં છે, ને શીતળનાથજીની જત્રાએ ધણાં શ્રાવક લોકો આવે છે. ૩. કુતિયાણામાં દેશી વણાટ સારો થાય છે. ૪. સીલ બંદરમાં રતાણુ (સકરકંદ) સારાં થાય છે. ૫. માંગરોળના શેખસાહેબને તાબે ૨૨ ગામ છે, તે જુનાગઢના નવાબ સાહેબના તાબામાં રહી બીજા વર્ગનો અધિકાર ભોગવે છે. આ શહેરની મક્તજદ જોવા જેવી છે. તેને લોકો ભાણુ જોવાની ચોરી કહે છે. શહેરમાં મુખક અને હાથીદાંતની કારીગરીવાળી પેઢીઓ સારી થાય છે. માંગરોળ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ૬. ચારવાડમાં પહેલાં નાગરવેલનાં પાન ધણાં સારાં થતાં, હાલ થોડાં થાય છે. ૭. હાટીનામાળીઆમાં કેરીઓ સારી થાય છે. ૮. વેરાવળમાં ઘોળા ડુંગળી સારી થાય છે. હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ૯. પ્રભાસપાટ-ણમાં સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું છે. તેને મુસલમાન લોકોએ ઘણી વખત ભાંગી તાંખ્યું હતું. હાલનું દહેરું ઈંદોરનાં રાણી અહ-

લ્યાખાઇએ બંધાવેલું છે. ૧૦. પ્રાચીમાં કુંડ તથા પીપળા છે. કુંડમાં માધવરાયની મૂર્તિ છે. અહિં હિંદુ સેકો શ્રાદ્ધ સરાવે છે. ૧૧. તુળસીશ્યામમાં ઉના પાણીના કુંડ છે. ૧૨. ઉના ખેવડા કિલ્લાવાળું છે. ત્યાં નરસિંહ મહેતાની દીકરી કુંવરબાઇનું મામેરું બર્ધુ હતું.

વિશેષ હકીકત.—ગીર પર્વતની દક્ષિણના દરિયા કિનારા સુધીના ભાગને નાધેર કહે છે. તેમાં નદીઓનો કાંપ હરવાથી વરસમાં ત્રણવાર પાક ઉતરે છે. ઉનાળામાં જુવાર પાકે છે, તેથી ખરે ઉનાળે એ ભાગ લીલોછમ દેખાય છે. નાધેરમાં સુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર ને શેરડીની છે. બાદર ને ઓઝતના કાંદાના પ્રદેશને ઘેડ કહે છે. તે નીચો સુલક હોવાથી તેમાં નદીઓનાં પૂરે ફેલાઇ જાય છે, માટે આ ભાગમાં ચોમાસુ પાક સારો થતો નથી, પણ શિયાળુ ને ઉનાળુ પાક સારો થાય છે. ઘેડમાં વરસાદ ન હોય, પણ આ બે નદીના મૂળ તરફ વરસાદ હોય, તો રેલને લીધે આ ભાગમાં અનાજ પાકી શકે છે.

બર્ડો પ્રાંત.

આ પ્રાંતમાં બર્ડો પર્વત હોવાથી બર્ડો નામ પડ્યું છે.

પર્વત.—બર્ડો.

નદી.—બાદર ને ઓઝત.

નીપજ.—બાજરી, જુવાર, કડોળ અને કપાસ.

નિકાસ.—પોરબંદરી પથ્થર અને ધી.

સંસ્થાન.—પોરબંદર. પોરબંદર શહેરની વસ્તી ૨૪,૮૦૦

માણસની છે. એતું બીજું નામ સુદામાપુરી છે. કેમકે ત્યાં શ્રી કૃષ્ણના મિત્ર સુદામાજીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. માધવપુરમાં માધવ-

રાયનું મંદિર છે. રૂકિમણીજીને શ્રી કૃષ્ણ અહિં પરણ્યા હતા, મધુવનમાં રૂકિમણીજીનું મંદિર, ચોરી, ગાયરાં વગેરે છે.

વિશેષ હકીકત.—અહીં પ્રાંતની ભેંસો વખણાય છે.

હાલાર પ્રાંત.

આ પ્રાંતનું નામ જડેજશ્રી હાલાજીના નામ પરથી હાલાર પડ્યું છે. પર્વત.—અહીં.

નદી.—આજી, ઉંડ, રંગમતી, રામાવતી, ધી, બાદર (બાદરને ગોંડલી, ચાંપરવાડી, ફારણ, મોજ, અને વીણુ નદી મળે છે).

નીપજ.—ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, ઠોળ, કપાસ ને ગેાળ.

ખનીજ પેદાશ.—અહીં પર્વતમાંથી આરસ ને લોખંડ નીકળે છે. ખંભાળીઆમાં તાંબુ નીકળે છે.

સંસ્થાન.—જમનગર, ગોંડળ, રાજકોટ, દ્રોણ, દ્રાક્ષા, વીરપુર ને કોઠડા સાંગાણી.

જાણીતાં સ્થળો.—નવાનગર (વસ્તી ૫૪,૦૦૦), ત્યાંના રાજા જામ સાહેબ હહેરાય છે, તેપરથી તેને જામનગર પણ કહે છે. તેની પાસેના દરિયામાંથી મોતી નીકળે છે. જામનગરનું કંકુ ખાંધણી, ખંદુક, સોયરો, મોતી અને કસત વખણાય છે. જામ સાહેબ જડેજ રજપુતોમાં શિરોમણી ગણાય છે. જામનગરમાં એક હાઇસ્કૂલ છે. ગોંડળ (વસ્તી ૧૫,૧૦૦) એમાં ગ્રા.સેયા કૉલેજ અને એક હાઇસ્કૂલ છે. ગોંડળમાં બાપ્તિસ્ટાઈનના નિરાશ્રિતગૃહ, ભગવતસિંહજી ખાલાશ્રમ, સત્યામજી હાઇસ્કૂલ, મોલીયા હાઇસ્કૂલ, ઇસ્પિતાલ, હજુર બંગ્લો, નવલખો વગેરે મહાન જોવા લાયક છે. રાજકોટ (વસ્તી ૩૫,૦૦૦) એમાં રાજકુમાર કૉલેજ, હાઇસ્કૂલ, મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ,

ને શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ છે. રાજકોટનો હરબારહોલ, વેલસન સં-
ગ્રહસ્થાન જેવા લાયક છે. ધોરાજી (વસ્તી ૨૪, ૧૧૬) ના ઢોલી-
આ ને ધામળા વખણાય છે. વીરપુર અહિં હુહાણા જલોભક્ત પ્ર-
ખ્યાત થઈ ગયા, તેમની પ્રતિષ્ઠા લોકોમાં એટલી બધી હતી કે “ કાં
જલા કાં અલા. ” બીલાચડી હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

મચ્છુકાંઠો.

આ પ્રાંતમાં મચ્છુ નદી આવવાથી તેનું નામ મચ્છુકાંઠો પડ્યું છે.
નદી.—મચ્છુ, ઘોડાપ્રોહ.

નીપજ.—બાજરી, જુવાર, કઠોળ ને કપાસ.

સંસ્થાન.—મોરબી, માળીઆ.

જાણવાલાયક સ્થળ.—મોરબી (વસ્તી ૧૪,૬૦૦) એના
બજારની બાંધણી, ટાવર, અને ઝોલાપૂલ જેવા લાયક છે. મોરબીમાં
એક હાઈસ્કૂલ છે, વાંકાનેર જંકશનથી મોરબી સુધી રેલવે છે, અને
મોરબીથી વવાણીઆ બંદર સુધી ટ્રામ્વે છે.

ઝોખામંડળ.

આ પ્રાંતમાં ઝોખા નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો, તે પરથી આ
પ્રાંતનું નામ ઝોખામંડળ પડ્યું છે. આ પ્રાંત ગાયકવાડ સરકારને
તાબે છે.

નીપજ.—બાજરી, જુવાર, કઠોળ, અને તલ.

મોઠાં ગામ.—હારકા, આરંબકું, શંખોદાર, મઠી.

જાણીતાં સ્થળ.—હારકા ને એટ એ બે સ્થળ હિંદુ લોકોનાં
જાત્રાનાં સ્થળ છે. હારકામાં સ્વછોડજીનું ધામ છે.

પાલણપુર એજન્સિ.

નદી.—અનાસ, સરસ્વતી.

શાખારેલવે.—પાલણપુરથી ડીસા જાય છે.

નીપજ.—ખાજરી, જુવાર, ધઉ, કઠોળ, ડાંગર, શેરડી અને ર. જંગલોમાં ઈમારતો લાકડું ધણું થાય છે.

નિકાસ.—ર, અનાજ, સરસવ, તલ, સુરોખાર, અને ચંપા તથા કેવડાનું અત્તર.

મુખ્ય સંસ્થાન.—પાલણપુર, રાધણપુર, થરાદ, કાંકરેજ અને વાવ.

શહેરો.—પાલણપુર (વસ્તી ૧૭,૨૦૦) ના રાજ્યકર્તાને દિવાન હોય છે, તે જતે પદાણ મુસલમાન છે. ડીસામાં અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે. રાધણપુર (વસ્તી ૧૧,૫૦૦) ના રાજ્યકર્તા નવાબ હોય છે, તે ખાખી મુસલમાન છે. મુંજપુર વેપારી સ્થળ છે.

વિશેષ હકીકત:—આ એજન્સિની પશ્ચિમે કચ્છનું રણ આવવાથી ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે છે, ને દિવસે મુસાફરી થઈ શકતી નથી.

મહીકાંડા એજન્સિ.

પહાડ.—આખુ ને આરાસુરનો. આખુ પર્વત મહીકાંડાની ઉત્તરમાં આવેલો છે. તેના ચિત્રકુટ શિખર પર વિમળશાહ તથા વસ્તુપાળ ને તેજપાળે બંધાવેલાં સુંદર દહેરાં છે. એ દહેરાં બંધાવતાં કરોડો રૂપીઆ ખર્ચ થયો છે. આ દહેરાં દેલવાડાનાં દહેરાંને નામે ઝાળ-આય છે. આ દહેરાં જોવાથી સર્વની ખાત્રી થાય છે કે આ દેશના

મેકો ઇમારત બાંધવામાં ને નક્શી કોતરવામાં પ્રવીણ હતા. આરા-
મુરનો કુંગર દાંતાના રાણાના તાબામાં છે, તે ઉપર અંબાબવાની
માતાનું દહેરું છે, તેની ઉપજ રાજ્યમાં જમા થાય છે. અંબાબવાનીથી
પૂર્વમાં એક મેલ ઉપર, કુંભારીઆ ગામ પાસે વિમળશાહનાં બંધા-
વેલાં જૈન લોકોનાં પાંચ સુંદર દહેરાં છે, તે સઘળાં આરસપહાણનાં
ને સરસ બાંધણીનાં છે. આ દહેરાં કુંભારીઆનાં દહેરાંને નામે
ઓળખાય છે.

નદી.—સરસ્વતી, સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વે, વાવક, માવુમ.

નહેર.—ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાને અમનગરની કિત્તરે
હાથમતી નદીનો બંધ બાંધી નહેરો ખોદેલી છે.

નીપજ.—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મકાઈ, ચણા, તલ, શેરડી,
તમાકુ, રૂ, અરીણ અને સાબુ. કુંગરમાં વાંસની પેદાશ ઘણી છે.

ખનીજ પેદાશ.—અમનગરની ખાણમાંથી પથર નીકળે છે.
તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવે છે. દાંતાની ખાણમાંથી આસ્ત નીકળે
છે. મોહનપુર સંસ્થાનમાં અખરખની ખાણ છે.

નિકાસ.—પથર અને અરીણ.

મુખ્ય સંસ્થાનો.—ઈડર, દાંતા, માલપુર, મોહનપુર, માલુસા
અને આંબલીઆરા.

જાણીતાં સ્થળો.—ઈડર (વસ્તી ૮,૦૦૦) ત્યાંના રાજ
રાઠોડ રજપુત છે. આ એજન્સિમાં માત્ર ઈડરનું જ રાજ્ય મોટું છે.
તેમાં અમનગર ને વડાલી મોટાં ગામ છે. સાદરામાં પોલિટિકલ
એજન્ટ રહે છે. સાદરામાં ગરાસીઆના કુંવરોને માટે તાલુકદારી સ્કૂલ

છે. પૈથાપુરની બાંધણી વખણાય છે, નવેંબર માસમાં શામળાળનો અને ફેબ્રુઆરિ માસમાં ખેડખાણનો મેળો ભરાય છે. તારંગાળ એ જન લોકોનું જત્રાનું ટેકાણું છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

આ એજન્સિ રેવા નદીની આસપાસ આવવાથી તેનું નામ રેવાકાંઠા પાડ્યું છે.

પહાડ.—રાજપીપળાનો.

નદી.—મહી અને નર્મદા.

રેલવે.—અંકલેશ્વરથી નાંદોદ સુધી રેલવે છે.

નીપજ.—ધમારતી લાકડું, મહુડાં; તેલીબીઆં, અને જુદી જુદી જાતનાં અનાજ.

ખનીજ પેદાશ.—અટીકના પથ્થર.

નિકાસ.—ધમારતી લાકડું, મહુડાં ને તેલીબીઆં.

સંસ્થાન.—રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, દેવગઢખારીઆ, લુણા-આડા, સુંથ, વાડાશિનોર, વગેરે.

શહેર.—નાંદોદ (વસ્તી ૧૧,૧૦૦) રાજપીપળાના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં એક હાઈસ્કૂલ છે.

પંચમહાલ એજન્સિ.

આ એજન્સિ પંચમહાલ જિલ્લાના અમિ ખુણામાં છે.

નીપજ.—ધમારતી લાકડું ને અનાજ.

નિકાસ.—ધમારતી લાકડું.

મુખ્ય સંસ્થાન.—નારકોટ. મુખ્ય શહેર જાંબુધોડા એમાં કાકોર રહે છે. આ એજન્સિમાં નાયક ને કાળી લોકોની વસ્તી વિશેષ છે.

સુરત એજન્સિ.

નદી.—અંબિકા, ઐરંગા, પાર, કોલક ને દમણગંગા.

નીપજ.—ડાંગર, જુવાર, નાગલી, કોદરા, કઠોળ, તલ, શેરડી અને ધિમરતી લાકડું.

સંસ્થાન—સચીન, વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગ.

બાણીતાં સ્થળ—ડુમસ. એ ગામ દરીઆ કિનારે સચીનના રાજ્યમાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. દેવકી ઉનાઇ વાંસદાની ઉત્તરે ૬ મૈલપર છે ત્યાં ઉના પાણીના કુંડ છે. દર વર્ષે ચૈત્રી પુ. એ અહિં જત્રા ભરાય છે.

વિશેષ હકીકત.—સચીનના નવાખ જંજીરાના નવાખના કુળના છે. વાંસદાના રાજા સોલંકી રજપુત છે. ધરમપુરના રાજા સિમોદીઆ રજપુત છે.

ગાયકવાડનો મુલક.

હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ દેશી રાજ્ય મોટાં ગણાય છે, તેમાંનું આ એક છે. એનું ક્ષેત્રજળ ૮૧૦૦ ચોરસ માઇલ અને વસ્તી ૨૦ લાખ માણસની છે. આ રાજ્ય એક જથ્થે નથી, પણ જુદા જુદા ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. ૧. વડોદરા પ્રાંત એ ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે, ૨. કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, ૩. નવસારી પ્રાંત એ સુરત જિલ્લા સાથે સેળમેળ, અને ૪. અમરેલી ને આખા-મંડળ એ ઠાઠિયાવાડમાં આવેલ છે.

વડોદરા પ્રાંત.—આ પ્રાંતની જમીન સપાટ છે. આ પ્રાંતમાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણ અને મરાઠા લોકની વસ્તી વિશેષ છે. વડોદરા રેલવેનું જંકશન છે, ત્યાંથી એક શંટો ગોધરા જાય છે, બીજો શંટો વડો-

દરાથી ઉભોઠ જાય છે. ઉભોઠ રેલવેનું જંકશન છે, ત્યાંથી એક ફાટો મીયાંગામ જાય છે, બીજો આણેદ જાય છે, ત્રીજો સં-ખેડા બહાદરપર જાય છે. આ પ્રાંતની પેદાશ અનાજ, રૂ અને તમાકુની છે.

આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર વડોદરા (વસ્તી ૮૯, ૩૦૦) વિશ્વા-મિત્રી નદી પર આવેલ છે, તે ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં નજરબાગ, મોતીબાગ, ગાયકવાડ સરકારને રહેવાનો લક્ષ્મી-વિલાસ મહેલ, જમનાબાઈ ઇસ્પતાલ, ચીમનાબાઈ ટાવર, ફોલેજ, ન્યાયમંદિર, સંગ્રહસ્થાન વગેરે ઘણાં જોવા લાયક સ્થળો છે. ઉભોઠ જુના કિલ્લાને માટે પ્રખ્યાત છે. પાદરાની ખાદી વખણાય છે. પેટલાદ, સોણંત્રા ને વસોનું દેશી કાપડ વખણાય છે. કર્નાગી નર્મદાને કિનારે યાત્રાનું ધામ છે.

કડી પ્રાંત.—આ પ્રાંત ચારે પ્રાંતમાં મોટો છે, અને એની હવા સારી છે, જમીન સપાટ છે. એમાં સરસ્વતી નદી આવેલ છે, અમદાવાદ જંકશનથી રેલવેનો એક ફાટો કલોલ થઈ મેસાણે જાય છે. કલોલથી થાંટો કડી જાય છે. મેસાણેથી એક ફાટો પાટણ અને બીજો વીશનગર, વડનગર થઈ ખેરાળુ જાય છે. આ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ અનાજ, અળસી, તેલખીઆં અને અ-શીણની છે.

શહેરો.—પાટણ આ જુનું શહેર (વસ્તી ૩૧,૦૦૦) છે. ત્યાંનાં પટોળાં, સુડી, તરવાર અને માટીનાં વાસણુ વખણાય છે. સિદ્ધપુર સરસ્વતી નદીપર જાત્રાનું ધામ છે. અહિં માત્ર શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ શહેરમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ ને વહોરાની વસ્તી વિશેષ

છે. આ શહેરમાં રૂઢમાળના દહેરાનું ખંડેર છે. વીશનગરનાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણ ને હળદર વખણાય છે. વડનગર વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે, ત્યાં વાજાંત્રો સારાં થાય છે. કડીના બળદ વખણાય છે. બહુચરાજી-યાત્રાનું સ્થળ છે. ઉંઝામાં કડવા કણખીની કુળ-દેવીનું સ્થાન છે. મેસાણા રેલવે જંકશન છે, તથા જૈન ધર્મનું મોટું ધામ છે. વિજાપુરમાં અશીશુ સાઈ થાય છે. મોઢેરામાં કરણ સાગર તળાવ ને સૂર્યનારાયણનું મંદિર જોવા લાયક છે. આતર-શુઆમાં લોહાનું ધામ સાઈ થાય છે.

નવસારી પ્રાંત.—આ પ્રાંતમાં સોનાગઢ ને વ્યારા તરફની જમીન ડુંગરાળ છે, ત્યાંની હવા ખરાબ છે. આ પ્રાંતમાં મુખ્ય નદી તાપી છે. આ પ્રાંતના દરીઆકાંઠાની જમીન ધણીજ ઝાળદ્રુપ છે. ત્યાં આંખા, અનનાસ, ફલુસ અને કેળાં વગેરે મેવો સારો થાય છે. પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ ગોળ છે. આ પ્રાંતમાં અનાવળા બ્રાહ્મણ ને પારસીની વસ્તી વિશેષ છે. સોનાગઢ અને વ્યારા તરફ અનાર્થ જાતના બોધરા લોકોની વસ્તી વિશેષ છે.

શહેરો.—નવસારી એમાં પારસીની વસ્તી વિશેષ છે. ગણ-દેવીનો ગોળ વખણાય છે. સોનાગઢ ગાયકવાડ સરકારની જુની રાજધાનીનું શહેર તામીવેલી રેલવેનું સ્ટેશન છે.

અમરેલી પ્રાંત.—એમાં ગીરનારના ડુંગર આવેલા છે. ઓ-ખામંડળ રેતાળ પ્રદેશ છે. અમરેલી પ્રાંતમાં કાઠી અને ઓખામંડળમાં વાધેર લોકોની વસ્તી વિશેષ છે. આ પ્રાંતમાં મુખ્ય પેદાશ અનાજ ને રૂ છે. આ પ્રાંતમાં ખીજડીઆથી અમરેલી થઈ ધારી સુધી રેલવે છે.

શહેરો.—અમરેલી, ધારી, કોડીનાર, દારકા, વગેરે.

રાજ્યવ્યવસ્થા—ગાયકવાડી મુલકમાં અંગ્રેજ સરકારના જેવી જ રાજ્યરચના છે. જિલ્લામાં જેમ કલેક્ટર છે, તેમ અહિં પ્રાંતમાં મુખ્યા છે. કલેક્ટરોને માથે જેમ કમિશ્નર સાહેબ છે તેમ અહિં ચારે પ્રાંતના મુખ્યાઓને માથે સરમુખો છે. તેમના ઉપર દિવાન અને તેમને માથે રાજા છે. તાલુકાઓમાં જેમ મામલતદાર હોય છે, તેમ અહિં તાલુકામાં વહીવટદાર છે.

ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે, તેથી દરેક માણસને બાળવું પડે છે. આથી દરેક મામમાં નિશાળો ઉઘાડી છે. મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજી નિશાળો ને હુન્નરશાળાઓ છે. ધંધાની કેળવણી માટે સૌથી મોટી સંસ્થા વડોદરામાં કુળાલવન છે.

ગાયકવાડ સરકારના મુલકની દેખરેખને માટે રિંદના નામદાર વાઇસરોય સાહેબ તરફથી એક રેનિડન્ટ સાહેબ વડોદરા કેમ્પમાં રહે છે. કાઠિયાવાડ, પાલણપુર, મહીકાંડા, અને રેવાકાંડા એજન્સિના રાજાઓ પાસે લેણી ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી ગાયકવાડ સરકારને પહોંચાડે છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

નદી.—મહી.

રેલવે.—આણંદ જંકશનથી પેટલાદ થઇ ખંભાત સુધી રેલવે છે.

મુખ્ય પેદાશ.—ગાજરી, ગુવાર, ધઉ, તુવેર, ગળી, તમાકુ,

અપ્રીણ તે ર.

શહેર.—ખંભાત (વસ્તી ૨૮,૦૦૦) ત્યાંના રાજકર્તા નવાબ હશેવાય છે, તે મોગલ જાતના મુસલમાન છે. આ શહેરમાં હાથના

વણાટનું સુતરાઈ કાપડ ને શેતરંજ સારી થાય છે. વળી રાજપીપ-
ળામાંથી અડીકના પથરા લાવી તેને સાફ કરી તેના જુદા જુદા ધાટ
બનાવે છે. ખંખાતનો અખાત વર્ષોવર્ષ પુરાતો જવાથી હરીઆઈ
બેવાર મેળા પડતો જાય છે. હરીઓ શહેરથી પાંચ માઇલ દૂર છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

નદી.—સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, મેશ્વો, વાતક, માણુમ,
અને શુભાદર.

શાખા રેલ્વે.—અમદાવાદ જંકશનથી પ્રાંતીજ અને ખીજ
ધોળકા તથા ગાડી જાય છે.

નીકળ.—ખાજરી, જુવાર, ધઉ, ડાંગર, છોળ, તમાકુ, ગજા,
શેરડી, રૂ, તત અને દીવેલી.

તાલુકા.—પ્રાંતીજ, વીરમગામ, ઉત્તર દશકોઈ, દક્ષિણ દશકોઈ,
ધોળકા, મેશ્વો, પેટા મહાલ. મોઘાસા, સાણંદ, અને ધોવા. પેટા
મહાલમાં મુખ્ય અધિકારી મહાલકારી હોય છે, તે મામતનદાર કરતાં
ઉતરતા દરજ્જાનો અધિકારી છે; કેમકે તેમનો મહાલ તાલુકા કરતાં
નાનો હોય છે.

જાણીતાં સ્થળો.—અમદાવાદ (વસ્તી ૨,૧૭૦૦૦) એ
ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં અહમદશાહે વસાવ્યું. એ સાબરમતી નદીને કહે
છે. એમાં એક કોલેજ, ત્રણ હાઈસ્કૂલો, બે ટ્રેનિંગ કોલેજો, એક
મેડિકલ સ્કૂલ, ને એક હુમરશાખા છે. શહેરમાં જોવા લાયક મકાનો
ધણાં છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ, શાહઆલમનો રાજો, કાંકરીઈ
તળાવ, દાદાહરીની વાવ, બદનો કિલ્લો, સ્વામીનારાયણનું મંદિર,
હીર્સીમનું દહેડું, વગેરે. શહેરમાં ૫૦ કરતાં વધારે મિલો છે. તેમાં
સુતરાઈ કાપડ ધણું જ બને છે, વળી હાથના વણાટમાં રેશમી કાપડ.

કીનખાખ, ગશર, રેશમીકોરનાં ઘોલીઆં પુષ્કળ બને છે.

વીરમગામમાં મુનસર ને ગંગાસર નામે બે મોટાં તળાવ છે. ગામમાં મુખ્ય વેપાર રૂનો છે, ત્યાં કાપડ વણવાની મિલો છે. ખારામોડામાં વરાગડું મોટું થાય છે. ઘોળકામાં મલાવતળાવ મોટું છે, ત્યાંનાં દાડમ ને સુંઠ વખણાય છે. મોપા પાસે દરીઆ હોવાથી તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. વડિઠા સાપ્તરમતી ને વાત્રક નદીના સંગમ પર છે. ત્યાં કાર્તિકી પુનમે મેળો બરાય છે. ભીમનાથમાં શ્રાવણ વદ અમાસે મેળો બરાય છે. કાર્સીદ્રાને ગોળ વખણાય છે.

વિશેષ હકીકત:—ખારી નદીમાંથી નહેર વાટે ખેતરોને પાણી આપવામાં આવે છે.

ખેડા જિલ્લો.

નદી:—નહી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક, શેદી, મહેર.

નીપજ:—માજરી, ડાંગર, તુવેર, કોદરા, ખારિટો, તમાકુ, ચરીઆળી, જીરું, વગેરે. તેમાં ખાજરી ને તમાકુ પરદેશ જીલ્લો જાય છે.

તાલુકા:—કપડવણું, દાસરા, નડીઆદ, મહેમદાવાદ, માતર, આણંદ, ખોરસદ.

ખાણવા લાયક સ્થળો:—કપડવણું એ મહેર નદીને કાંઠે છે. એમાં કાચ ને સાબુનાં કારખાનાં છે, તથા જૈન લોકોનાં દહેરાં જોવા લાયક છે. લસુન્દ્રા એ કપડવણું તાલુકામાં ઉના પાણીના કુંડોને માટે પ્રખ્યાત છે. ડાકોર એમાં રણુછોડજીનું ધામ છે. નડીઆદ (વસ્તી ૨૭,૧૦૦) ખેડા જિલ્લામાં મોટામાં મોટું શહેર છે, એમાં સંતરામનું વિશાળ ધામ ને એક હાઈસ્કૂલ છે. નડીઆદ જંકશન છે, ત્યાંથી કપડવણું રેલવે જાય છે. વડતાળમાં સ્વામી-

નારાયણનું ધામ છે. ખેડા એ વાતક ને શેઠી નદીના સંગમ પર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. મહેમદાવાદ એ મહમદ ખેગડાએ વસાવ્યું છે, તે વાતક નદી પર છે. એમાં બમરીઓ કૂવો ને નદી પરનો રોજો જેવા લાયક છે. માતરમાં જૈન લોકોનું દહેરું જેવા લાયક છે. આશુદં રેલવે જંકશન છે. ઉમરેઠમાં ખેડાવાળા આહાણ ને ખડાયતા વાણીઆની વસ્તી છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

પંચમહાલ જિલ્લામાં ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, દાહોદ અને જાલોદ મળી પાંચ મહાલ આવવાથી તેનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. બારીઆના રાજ્ય વડે એના બે ભાગ થાય છે. દાહોદ અને જાલોદ મહાલ પૂર્વમાં, ને ગોધરા, કાલોલ અને હાલોલ મહાલ પશ્ચિમમાં છે.

પર્વત—પાવાગઢનો, એ ઉપર મહાકાળી માતાનું દહેરું છે, તથા મજાપુત કિલ્લો છે; તેને હંમેશાં પવનના ઝપાટા લાગ્યા કરે છે, તેથી તેને પવનગઢ કે પાવાગઢ કહે છે.

નદી.—મહી. એ વડે ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લા જુદા પડે છે.

નીપજ.—મકાઈ, તલ, મહુડાં ને ઇમારતી લાકડાંની પેદાશ વિશેષ હર્ષ તે પરદેશ ખડુ જાય છે.

તાલુકા.—ગોધરા, કાલોલ, અને દાહોદ. હાલોલ અને જાલોદ એ પેટા મહાલ છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.—ગોધરા (વસ્તી ૨૨, ૧૦૦) માં લાકડાં તથા તલની પેદાશ સારી થાય છે, દાહોદ એ ચૌરંગેયની જન્મભૂમિ છે. ચાંપાનેર એ ચાંપા નામના વાણીઆએ વસાવ્યું હતું; હાલ તે ખંડેર છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

નદી.—મહી, હાદર, નર્મદા અને કીમ.

નીપજ.—ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂની છે. તે સિવાય ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, ડાંગર, કઠોળ, તલ, દીવેલી અને તમાકુ.

તાલુકા.—જંજુસર, આમોદ, વાગરા, ભરૂચ અને અંકલેશ્વર. અંકલેશ્વર પેટા મહાલ છે.

ખજુવા લાયક સ્થળો.—ભરૂચ (વસ્તી ૪૩,૪૦૦)એ સહેર નર્મદા નદીને કિનારે પાછડી પને છે. આ સહેરમાં લઘુ ઋષિનો આશ્રમ હતો. તે પરથી એનું નામ ભરૂચ પડેલું છે. એમાં એક હાઈસ્કૂલ છે, તથા ૩ કાંતવા વજુવાનાં કારખાનાં છે. નર્મદા નદી પર આધેસો પૂલ ખાસ જોવા લાયક છે, કાવી આવક લોકોનું જવાનું ઠેકાણું છે. આમોદમાં દેશી ચાપુ સારા વાય છે. લાઝુન ભરૂચથી ૮ મૈલ પર નર્મદાને કિનારે છે. એમાં બાડનૂનેશ્વર મદાદનું દર્જું છે, જ્યારે અધિક બાદરવો માસ આવે છે ત્યારે ત્યાં મોટી જાત મરાય છે. શુક્લતીર્થમાં દર કાર્તિકી પુનમે મેળો ભરાય છે, તેની પાસે કળીરવડ નામે મોટો વડ જોવા લાયક છે.

મુરત જિલ્લો.

પર્વત.—પારનેરા તે વલસાડની પાસે આવેલો છે.

નદી.—કીમ, તાપી, મીંઢાળા, પૂર્ણા, અંબિકા, આરંખા, પાર, કાલક અને દમજુગંખા.

નીપજ.—ઉત્તર ભાગમાં ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, ડાંગર, કઠોળ અને રૂ, અને દક્ષિણ ભાગમાં નાગલી, કેદ્રા, દીવેલી, શેરડી અને કેળાં; વળી કેટલેક ઠેકાણે શાક, બીંડી ને તમાકુ વાય છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં.—હજીરા એ ઝોરપાડ તાલુકામાં તાપી નદીના મુખ પર છે. તીથલ વલસાડની પાસે દરીઆ કિનારા પર છે. તાલુકા.—ઝોરપાડ, ચોર્પાશી, જલાલપોર, ચીકલી, વલસાડ, પારડી, ખારડોલી, અને માંડવી.

જાણવા લાયક સ્થળો.—સુરત (વસ્તી ૧, ૧૪, ૮૦૦) તાપી નદીના કિનારા પર બંદર છે. શહેરનો મજબુત કિલ્લો તાપી નદીના કિનારા પર આવેલો છે, તાપી નદી પરનો હોપપૂલ જેવા લાયક છે. અગાઉ આ શહેરમાં વેપાર ધણો ચાલતો, એમાં રેશમી કાપડ અને કસબી વણાટ સારો થાય છે. શહેરમાં એક હાઈસ્કૂલ, એક વિદ્યોગ-શાળા ને ત્રણ મિલ છે. સુરતથી પૂર્વમાં તાપ્તીવેલી રેલવે ઠેક નંદુખાર સુધી જાય છે, આથી વેપારમાં લાભ થયો છે. હિંદમાં અંગ્રેજ લોકોએ વેપારની પહેલવહેલી કોઠી આ શહેરમાં ૬૦ સં ૧૬૧૨ માં નાંખી હતી. વલસાડ બંદર છે. ત્યાંથી અનાજ, ઇમા-રતી લાકડું, ગોળ અને ઇટા બહારગામ મોકલાય છે, ઉદવાડા પારડી તાલુકામાં છે. એમાં પારસીનું અમિતું દેવળ છે. આવસની જત્રા કરવાને ધણા પારસી ત્યાં આવે છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે સિંહસ્થ વરસમાં જત્રા ભરાય છે.

ફીરંગી સંસ્થાન.—દમણ એ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. ત્યાંની ખાસ પેદાશ નાગલી, કઠોળ, ડાંગર, ધઉ ને તમાકુની છે.

બ્યાખ્યાઓ.

જમીનના લાગની ઓળખાણ.

૧. જે ગામ દરિયા કિનારે હોય, અને જ્યાંથી માલ વહાણુ આમળોડને રસ્તે જતો આવતો હોય તેને બંદર કહે છે.

૨. ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલા જમીનના ભાગને દ્વીપ, એટલે કે ટાપુ કહે છે.

૩. જે જમીનનો તથા બાજુએ પાણી અને એક બાજુએ કારી જમીન હોય તેને દ્વીપકંટક કહે છે.

૪. જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને આશર કહે છે.

૫. જમીનના સાધારણ ઉચા ભાગને ટેકરી કહે છે, ટેકરી કરતાં ઉંચા ભાગને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઉંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળિયેથી જોડાયેલા ડુંગરોને ડુંગરોની હાર કહે છે, અને જોડાયેલી નીચી ટેકરીઓને ધાર કહે છે. ડુંગર કે પર્વતની વચ્ચેના નીચા ભાગને ખીણ કહે છે.

૬. જમીનના જે ભાગમાં રેતી જ હોય, અને તેમાં જાડખીદ હોય જ નહિ તેને રણ કહે છે.

૭. સપાટ જમીનના વિશાળ પ્રદેશને મેદાન કહે છે.

૮. પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે.

પાણીના ભાગની ઓળખાણ.

૧. પૃથ્વી ઉપર ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે, તે દરેકને મહાસાગર કહે છે.

૨. ખારા પાણીનો જે ભાગ મહાસાગર કરતાં નાનો હોય, તેને સમુદ્ર, સાગર કે દરીઓ કહે છે.

૩. સમુદ્રનો ફાટો લાંબો થઈ જમીન પર ગયો હોય, તેને અખાત કહે છે.

૪. અખાતનું મોં પહોળું હોય, તેને ઉપસાગર કહે છે.

૫. પાણીનો જે ભાગ ચારે તરફ જમીનથી ઘેરાયેલો હોય તેને સરોવર કહે છે, સરોવરથી નાનું હોય તેને તળાવ કહે છે.

૬. મીઠા પાણીનો પ્રવાહ ડુંગર કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં વહી સમુદ્રને કે ખીણ નદીને મળે છે તેને નદી કહે છે.

૭. જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે.

૮. જે જગ્યાએ નદી સમુદ્રને મળે છે તેને તેનું મુખ કહે છે.

૯. જે જગ્યાએ નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહે છે.

૧૦. નદીનું મુખ પહોળું હોય, અને તેમાં સમુદ્રની ભરતીનું પાણી આવતું હોય તેને ખાડી કહે છે.

૧૧. નદી કે મોટા તળાવમાંથી ખેતરમાં પાણી પૂરું પાડવાને ખેતેલા કાંટાને નહેર કે કેનાલ કહે છે.

૧૨. દરિયાનું પાણી દિવસમાં બે વખત ચડે છે તેને ભરતી, અને ઉતરે છે તેને ઓટ કહે છે.

પરચુરણ સચાલો.

૧. પર્વતની ઉત્પત્તિ સમજાવો.

૨. પૃથ્વીની અંદર ઉત્તર રસ છે તેની સાબીતિ આપો.

૩. મેદાન, નદી, અને સરોવરની ઉત્પત્તિ સમજાવો.

૪. પર્વત, મેદાન, નદી, અને સરોવરના કામદા સમજાવો.

૫. નદીનું પાણી નીચાણમાં કેમ વહે છે ?

૬. દરિયા ખારા કેમ છે ?

૭. દરિયા કિનારો વાંકોચુકો કેમ છે ?

૮. ખેટ અને બૂશિરથી ઉલટું શું ?

૯. જસદણ અને ગણોદ, તથા વાંકાનેર અને મોરબીમાં ઉંચાણમાં કયાં ગામ ને શા માટે ?

૧૦. કોરી જમીન અને દરિયામાં ઉંચું શું ? શા પરથી કહો છો ?

૧૧. ઘેડમાં વરસાદ ન થયો હોય, છતાં ત્યાં કેટલીકવાર અનાજ પાકે છે, તેનું કારણ સમજવો.

૧૨. બાદર નદી પારકે પુત્રે સપુત્રી છે તે સમજવો.

૧૩. નહેરના ફાયદા સમજવો.

૧૪. શેત્રુંજી ને શીંગવડો નદીનાં મૂળ પાસેપાસે હોવા છતાં શેત્રુંજી નદીની લંબાઇ વધારે કેમ છે ?

૧૫. અમદાવાદ અને રાજકોટ શહેરની વસ્તી થોડાં વર્ષોમાં કેમ ધણી વધી ગઈ ?

૧૬. રાજકોટ અને જુનાગઢ વચ્ચે સીધું અંતર કેટલું છે ? પથ રસ્તે વધારે અંતર કેમ થાય છે ?

૧૭. કાઠિયાવાડ ને મુજરાતના છાપેલા નકશામાં કાઠિયાવાડનો નકશો મોટો કેમ છે ?

૧૮. મામલતદાર, કલેક્ટર અને કમિશ્નર સાહેબનું કામ શું ? દેશી રાજ્યોમાં એવાં કામ કરનારને શું કહે છે ?

૧૯. જિલ્લામાં સૌથી વડા ન્યાયાધીશને શું કહે છે ? તેમનું કામ શું ?

૨૦. લોકલબોર્ડ ને મ્યુનિસિપલ ખાતાનું કામ સમજવો.

૨૧. અમદાવાદમાં કાપડ વણવાની મિલો કેમ વધારે થઈ ?

૨૨. ગોંડળથી પ્રભાસપટ્ટણ, અંબાજી અને કર્નાળા જવાનો રસ્તો કયો ?

૨૩. કાઠિયાવાડમાંથી કયો માલ બહાર દેશાવર ખાતે જાય છે, અને પરદેશથી કયો માલ આવે છે ?

૨૪. મુજરાતમાં કાચું સોનું પાકે છે એ વાક્ય સમજવો.

સમાપ્ત.

